

AZ IGAZSÁGOSSÁG KÉRDÉSE HAMVAS BÉLA SZEMÉLYISÉGETIKÁJÁBAN

THIEL KATALIN

Az igazságosság formális fogalma Heller Ágnes szerint¹ olyan empirikus erkölcsi univerzálé, amely egyúttal az igazságosság maximája is. Be nem tartásának következménye önellentmondás. Az igazságosság egy erény megnyilvánulása, a platóni négy fő erény egyike, amelynek háttérében normák és szabályok állnak. A normák és szabályok következetes és folyamatos alkalmazása az adott társadalmi halmaz tagjaiban az igazságosság érzetét keltik, ellenkező esetben az igazságtalanságét.

1.

Egy személyiségetika elkötelezettje azonban nem tiszteli a normákat és a szabályokat, az erkölcsi univerzálék – Nietzschevel szólva – csak a „minden érték átértékelése” fényében értelmezhetők számára, kötelező érvényük irreleváns. Nem pusztán a jó és a rossz értékorientációja, hanem elsősorban az autentikus – inautentikus fogalompár vonatkozásában keresi az igazodási pontokat. Az autenticitás tartalma, mint tudjuk a tisztességes ember fogalmát tételezi, s a tisztességes ember – mint morális abszolútum – természeténél fogva képes arra, hogy egy-egy pillanatra létrehozza morál és igazság intim kapcsolatát. Ez a pillanatban realizált kapcsolat, a morál és az igazság találkozása teremti meg a lehetőségét annak, hogy a személyiségetikák esetében is beszélhetünk az igazságosság erényének megnyilvánulásáról. Az igazságosságnak ez a megközelítése azonban túl van az igazságosság formális fogalmának tartalmán. A tisztességes ember fogalma nem egy univerzális felelősségvállalásra utal – mint a kanti kategorikus imperatívusz –, hanem egzisztenciális választás következménye. Az egzisztenciális választással önmagunkat választjuk, önmagunkat, mint tisztességes embereket, de önmagunk választása egyúttal emberi kötelek és együttműködési formák választása is. Nincs értelme ugyanis tisztességről beszélni, ha nincs ott a másik.

A személyiségetika elkötelezettje – miközben érzékenyen reagál a világra és mások gondolkodásmódjára – paradox módon mégis önmagában keresi az erkölcsi támpontot, az igazságosság erényét elsősorban önmagán kívánja

¹ Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Gondolat, Bp., 1990. 16.

gyakorolni. A normák és szabályok múlandó világában a tisztességes ember maximáját követve egy magasabb minőséget igyekszik képviselni, s úgy gondolja, ha az autenticitás szellemében cselekszik, akkor „automatikusan” eleget tesz az igazságosság kritériumának. A tisztességes embert az „önfelülmúlás” jellemzi, amely igazlelkűségéből fakad. Az önreflexiónak ez a – vizsgált témánk szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható – morális tartalma van jelen Nietzschénél, de követőjénél, Hamvas Bélánál is.

Mindennek fényében cseppet sem különös, hogy Nietzsche megírta az Ecce homot, s nagy valószínűséggel e mű hatására írta meg Hamvas – hat évvel halála előtt – az önmagával készített interjút². Hogy ezekben az önreflexív írásokban mennyire sikerült önmagukhoz igazságosnak lenni, ahhoz nincs abszolút mércénk. Az igazságosságnak is és a tisztességnek is csak a többi emberre vonatkoztatottan lehet értelme, az önreflexió morális tartalma csak a másikkal való viszonyban derül ki. Ez az önfeltáró, önleleplező, de egyúttal önismerő, terápiás jellegű processzus azonban tanulságos lehet, a példa erejével hathat. Erre rá lehet hangolódni, az életmű egészének fényében elemezni lehet, de az igazságosság mértékét nincs lehetőségünk eldönteni.

A személyiségetikák esetében csak sajátos, inkább szubsztantív értelem-ben beszélhetünk igazságosságról, hiszen az igazságossággal összefüggő erkölcsi problémák végső soron mégis csak társadalmiak, illetve politikaiak, s mint ilyenek a társadalmi ítéletalkotás és a társadalmi szankciók problematikájával függenek össze.

A személyiségetika elkötelezettje azonban nincs tekintettel a megítélésre, úgymond „hidegen hagyja” az ítélezés, cselekedeteinek mércéje nem a normákhoz és a szabályokhoz, hanem a tisztességes ember fenti maximájának kritériumához való igazodás.

Nietzsche *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról* szóló írásában fel is teszi magának az igazságösztön eredetére vonatkozó híressé vált kérdését: Vajon „miképpen támadhatott az emberekben tiszta és valódi ösztön, igény az igazság iránt.”³ Válasza – mint tudjuk – cseppet sem megnyugtató, ezt az ösztönt első lépésben a szükségre, az unalomra és a nyájból való létezés kényszerére vezeti vissza.

Az igazság destrukciójának nietzschei levezetése így egy minden ízében antropomorf „végeredményt” tételez, amennyiben végeredménynek nevezhetjük azt, hogy a nyájból létezni akaró ember épp azért alkalmazza az önelváltotatás bravúriját, mert az őszinteséget és az igazságot szomjúhozza.

² Hamvas Béla: Interview In. Hamvas Béla: *Patmosz I.* Szombathely, Életünk, 1992.

³ Nietzsche: *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról.* In. Atheneum 1992. I./3 Bp., T-Twins. 4.

A személyiségetikák centrumában azonban az egzisztenciális választás alapjául szolgáló tisztességes ember maximájának követése áll, valamint a Nietzsche által emlegetett „igazságra törő ösztön”, illetve az igazlelkűség.

2.

Hamvas etikai értelemben Nietzsche és Kierkegaard nyomdokain halad, ő is egy személyiségetika elkötelezettje. Mindkettőjüket szellemi apafiguralaként tartja számon, sajátos módon szublimálja kettőjük bölcséletének etikai tartalmát. Autoritást és terminológiai előzményeket nem tisztelő életművének egészében a legfontosabb kérdés, hogy miképpen lehet realizálni a „statusz abszolutszt”, a hiteles, normális embert, az autentikus egzisztenciát. Arra a kérdésre, hogy miképpen formálhatná személyiségét a tisztességes ember maximájának szigorú, ámde íratlan szabályai szerint, újra és újra keresi a választ. Meggyőződése szerint a lélek legmélyén elrejtve, elfeledve mindenkiben él a tisztességes ember képe, s ez megteremti a lehetőségét annak, hogy az autenticitásra való törekvés kiben-kiben felébredhet legyen. Valahogyan úgy, mint ahogy Hérakleitosz hivatkozik a lélek logoszára, amely az ember belső építkezésének és fejlődésének/ „növekedésének” elengedhetetlen előfeltétele. (Hérakleitosz: „A léleknek logosza van, önmagát növelő.”)

Hamvas életművét felfoghatjuk úgy is, mint ami e fenti kérdésre adott többrétegű, sokszínű és összetett válaszkísérlet a tisztesség és az igazságosság jegyében. Személyiségetikájának egyik központi fogalma a személyes életgyakorlatra vonatkoztatott realizálás-fogalom. A realizálás, mint „egzisztenciális létfeladat” Hamvas szerint egyrészt reintegráció, azaz összerendezés a szétszórtságból, másrészt renormalizálás azaz az eredeti normális állapot helyreállítása, harmadrészt metanoia, azaz önreflexív visszafordulás önmagunkra. Ez a fő motívuma az egzisztenciális válság gondolatának, illetve a logosz kultuszát őrző hagyományban való lázas keresésnek is.

3.

Ha vizsgált témánk, az igazságosság szempontjából vesszük nagyító alá az életművet, különös összefüggéseket és ellentmondásokat találunk.

Egyrészt előttünk állnak azok a kritikai írások, amelyek cseppet sem nevezhetők igazságosnak, az igazságosság formális fogalma szerint, amely írásokat áthat a gunyoros idioszinkrázia, a 20. századi modernitás majd minden megnyilvánulásával szembeni ideges ellenzenv, s bizony esetenként az előítéletesség. Ezekben az esszéikben – a sokszor jogos kritikai megjegy-

zések ellenére is – sok a tisztázatlanság, a kinyilatkoztatás-szerű megfogalmazás, az elhamarkodott ítélezés. Földényi F. László találóan fogalmaz, amikor ezekről az esszékről így ír: „oldalakat töltöttek meg az olyan gondolatok, amelyek mindegyike eltéveszthetetlenül hozzám szólt, és engem talált el, de rendszeresen bekövetkezett egy hirtelen kisiklás, és úgy éreztem, csalóka tévedés áldozata lettem. Szövegében ugyanis a konfessziót egyszerűen elsöpörte az ideológia, a kételyt a hit, az embert a szerep, a gyónást a szónoklat. S miközben újra és újra lépre mentem, s a szellemi tájainkon ismeretlen tudásanyagba és színvonalba beleszédültem, körvonalazódni kezdett előttem egy jellegzetesen közép-európai, magyar gondolkodó, aki úgy veti vigyázó szemét a legtávolabbi horizontokra, s igyekszik azokat gondolatai tükröcserepeiben csorbítatlan egészként felvillantani, hogy közben saját ellentmondásainak is áldozata lesz.”⁴ Földényi véleményével egyet lehet érteni, az életmű ebből a szempontból korántsem egyenletes. Amikor például a tudomány szerepéről ír, vagy elemzi a vallásokat, illetve elmarasztaló utalásokat fogalmaz meg általában a pszichológiával, a filozófiával, illetve a filozófusokkal kapcsolatosan, akkor gyakran igazságtalan, túlonúl szubjektív, rendre beleesik a fenti hibákba. Olyan túlzásokba bocsátkozik, amelyek könnyen cáfolhatók, amelyek nyilvánvaló igazságtalanságokat tartalmaznak. Ezek a megközelítések sokszor elhomályosítják a gyakran jogosnak tűnő kritikát is. Ezzel szemben, amikor természetről, tájacról, vagy például a perui cseppekről, az inka szöttesekről, illetve a babérligetről, vagy a jóisten uzsonnájáról ír, akkor szinte eltűnik ez az idioszinkrázia, s nehezen lehet ellenállni a melankóliából táplálkozó derű és a művészien megformált konfesszió vonzásának. Ezt az ellentmondást Hamvas maga is érezhette, s talán épp ezért készített önmagával – mint említettem nem sokkal halála előtt – egy interjút. Ebben az öninterjúban – amelyet szándékosan az önfeltárás és az önleplezés eszközeként használt –, szinte Nietzschehez hasonlatosan összegzi az életművet, s felteszi önmagának a legkínosabb kérdéseket is. A következőképpen fogalmaz:

„Kérdéseim, amelyeket önmagamnak fel kívánok tenni, realisabbak, mintha azokat újságíró tenné fel. Az interview igazság-műforma, de abban az alakban, ahogy használatos, áldialógus,(...) ügyefogyott és indiszkrét. (...) komolysága csak annak van, amikor valaki érzékeny helyet érint, ahol az ember magát a legkevésbé biztosította.”⁵ Ezért a kérdést nem bizza másra, önmagát kérdezi, mert – mint mondja – az „igazság-ösztön” ezt követeli. Hamvas Nietzschehez hasonlóan kinyilvánítja saját belső szabadságát, magasztosan és szenvedélyesen készíti elő az önkikérdezés procedúráját. Kant ezt

⁴ Földényi F. László: *A túlsó parton*. In. Jelenkor, Pécs, 1990. 150.

⁵ Hamvas Béla: *Interview*. 238-239.

az ítélőerő-koncepció értelmében vett alázatnak, a humilitas moralis mozzanatának nevezi. Ennek a mozzanatnak ugyanis csak akkor van értelme, ha az önkikérdés processzusa a lelkiismeret belső ítéletére hallgat. A lelkiismeret itt affirmatív, s egyben önkritikai jellegű, hiszen minden tanúsítás-megerősítés, minden önigenlés kiegészül öniróniával és azon nyugszik, hogy a lelkiismeret fog mértéket szabni a mondandó igazságának. Hamvas törekvése egyértelmű, s azon az elhatározáson alapul, hogy a „hazugságmentes írás és a hazugságmentes emberi egzisztencia” fedje egymást.

Mindennek szellemében az egyik önmagának feltett kérdés így hangzik:

„Kezdjük az állandó ingerültségen. Mivel indokolja állandó bősziútséget mindenki és minden ellen, akinek és aminek sikere volt és van.”⁶

Már a kérdés is sejtetni engedi – amit az életrajzból tudhatunk – hogy ennek a bosszúvágynak a háttérében személyes okok húzódnak meg, s ez a bosszúvágó akár természetes is lehet, hiszen Hamvast életében súlyos igazságtalanságok érték, amelyeket csak nehezen tudott feldolgozni. Egyetemi állást nem vállalhatott, későbbi könyvtári állásából felfüggesztették, végül B-listázták, majd Tiszapalkonyára, Inotára és Bokodra helyezték raktárosnak és segédmunkásnak. Haláláig igyekezett feldolgozni az őt ért igazságtalanságokat, törekedett a megbékélésre, s a sérelmek ellenére folyamatosan írt, fordított.

A kérdésre adott válaszából egyértelműen kiderül, hogy ez az ingerültség és bősziútság leküzdendő tulajdonság, hogy tisztában van saját ressentiment-jával:

„Hosszú ideig úgy volt, – írja – hogy életem a bosszúra épül. Nem tudom, sikerült-e végképp felszámolnom.” „Pszuedoegzisztenciám védelmére építettem ki azt a hazugságszisztémát, amelyben sértődöttségem és féltékenységem eltitkolása érdekében (...) támadó magatartást vettem fel.” „A legjobb úton voltam ahhoz, hogy önmagamot és egész életemet elhazudjam.”⁷

Öninterjújában ezek után sorra leleplezi saját középszerűnek nevezett démonjait, hazugságszisztémájának pilléreit. Az önmagával szembeni kíméletlen igazság- procedura következtében leleplezésre kerül minden sóvárgás és vágy, amelytől meg szeretne szabadulni: „Hataloméhség, vagyonéhség, híréhség, nőéhség, mámoréhség, illetve becsvágy, pénzvágy, szerelemvágy.” Mindez a tisztesség jegyében, annak érdekében, hogy mint ember valódi lehessen, hogy a kimondott szóval lépést tudjon tartani. „Azon a helyen, ahol az ember hazudik, egyedül marad és lezárul. A közösségből kiesik, nem dialogikus személy többé, hanem „én”.”-írja.⁸

⁶ Im. 240.

⁷ Im. 241.

⁸ Im. 243.

Hamvas mesterére, Nietzsche-re is reflektál. Szerinte Nietzsche „ressentiment-kritikát” tanított, ami leginkább valamiféle radikális „egzisztencia-mosáshoz” hasonlítható. A ressentiment az igazságtalanság egy formája, amelyetől Nietzsche szerint bármilyen nehéz, de meg kellene szabadítani a lelkünket.

Az *Ecce homo*-ban a következőket olvashatjuk: „Semmitől sem lehet megszabadulni, semmivel sem lehet megbirkózni, semmit sem lehet visszalökni – sebet ejt minden. Ember és dolog tolakodóan közel férkőznek egymáshoz, az élmények túlságosan mélyre hatolnak, az emlékezés gennyes seb. A betegség maga is egyfajta ressentiment.”⁹

Hamvas tisztában van a nehézségekkel, tudja, hogy a múlttal, illetve a saját démonjaival való szembenézés mind-mind az önleplezés procedúrájának részét képezi, hogy ez az önreflexió nem más, mint a létezésen való töprengés. Töprengés, amely természeténél fogva sajátos logikai körforgást tétel, egy sajátos csapdahelyzetet eredményezve, hiszen a kérdés megfogalmazásakor a kérdező – aki nem más mint önmaga – már eleve egy előzetes létmegértést projektál. Az egész processzus bizonyos értelemben zárt, hiszen szándékosan nincs kitéve a mások általi megítélésnek.

Ezt a paradoxont felismerve Hamvas gyakran fordul az önirónia és a humor eszközhöz, jó érzékkel ismeri fel az önmagával szembeni igazságosság relatív voltát és terápiás jellegét.

4.

Az önmegelőzően Hamvas már korábban is foglalkoztatta annak lehetősége, hogy vajon van-e olyan kifejezési forma, amelyben az igazságosság relatív vonatkozásai a lehető legnagyobb mértékben kiküszöbölhetők, de amely forma megőrzi a személyességet, a nietzschei értelemben vett igazlelkűséget.

1948-ban – pár évvel a *Karnevál* megírása előtt –, a *Regényelméleti fragmentum* című írásában fejti ki ezzel kapcsolatos gondolatait. Ebben az elemzésben arról ír, hogy a regény az a forma, amely nem „énről és individuumból beszél”, hanem személyről, hogy „a regény az ember személyes sorsra való igényét mondja ki.”¹⁰ „A regény ontológiai koncepciója – írja –, hogy az emberi világban az igazsághordozó már nem a közösség, hanem a személy. Ez a személy bármilyen fonák alakban jelentkezzék is, még ha olyan hóbortos is, mint Don Quijote, ő az igazság hordozója.”¹¹ Hamvas ezt a személyes történetet „hamleti” illetve „szélmalomtörténetnek” nevezi,

⁹ Nietzsche: *Ecce homo*. Bp., Göncöl, é.n. 31.

¹⁰ Hamvas Béla: *Arkhai* 7. kötet Szentendre, Medio, 2000. 286.

¹¹ *Im.* 291.

szemben az úgynevezett „reális”, „kollektív” vagy „állami” történettel. Mesteri érzékkel talál rá a regényre, mint egy olyan kifejezési formára, amelyben az igazságosság leginkább érvényre tud jutni. A regényt „igazságműfajnak” nevezi, amely az „igazságszervedély” jegyében áll. Mint írja: „Amit nem szabad feláldozni, az a szubjektív értelem, az igazságszervedély, a tisztaság, a morál és a lelkiismeret.” Hamvas úgy vélekedik, hogy a regény legfontosabb alkotóeleme és alapja a konfesszionális tudat, a személy fedettségének kinyilvánítása. „Ez a konfesszionális tudat – írja –, ez a vallo-más olyan magatartás, amely Szent Ágostontól, az egész középkoron át töretlenül vonul Rousseau-ig, Kierkegaard-ig, Dosztojevszkijig, a skandináv regényig és a huszadik századig, Camus-ig.”¹² A regény szerinte „ítélet, mérleg, vizsgálat”, s akkor hiteles, ha benne a személy vallomást tesz sorsáról, tetteiről, véleményéről, szándékairól, bűneiről, végső soron – Hamvas szóhasználatával élve – „üdvösségszervedélyéről”. A regénynek, mint formának végleges áttörését Kierkegaard-hoz kapcsolja, mert szerinte is ő volt az, „aki a gondolkozást teljes egészében személyessé tette”, ő vezette be a személyességet a filozófiába úgy, hogy onnan azt többé kizárni nem lehet.”

Mindennek alapján a regénynek három történeti szakaszát emlegeti: „az első a cervantes-i, a személy megjelenése, a második az emberi sors feloldása a szubjektumban Lawrence Sterne-nél, a harmadik a regénynek a személyiség formájában való betörése a gondolkodás középpontjába Kierkegaard-nál.”¹³

Hamvas szerint Kierkegaard a modern regény bázisa lett, mert a sors, ha nem is teljesen Kierkegaard hatására, de az ő nyomán válik üdvvé. A konfesszió által az individuuum személylvé alakul át, fejlődik, „nem mitikus metamorfózison esik át”, hanem végigcsinálja saját történeti fejlődését.

5.

Ezen a ponton azonban elérkeztünk Hamvas háromkötetes nagyregényéhez, a *Karnevál*hoz. Hamvas a regényelméleti elemzést saját bevallása szerint azért írta, hogy végig tudja gondolni saját fejlődésregényének elméleti vonatkozásait, hogy megalapozza annak fő koncepcióját. A hét részből álló regény nem más, mint egy monumentális vallomás, egy sorskatalógus, ahol Hamvas – aki Bormester Mihály maszkjába bújva –, keresi saját üdvét, keresi önmagát. „A nagy tükör, amelyben a derű és a humor jegyében önmagam teljességét megnézem és lemérem.” – vallja.¹⁴

¹² Im. 301.

¹³ Im. 305.

¹⁴ Hamvas Béla: *Karnevál I.* Szentendre, Medio, 1997.

A regény Hamvas számára egy hatalmas tükörhöz hasonló, amely természeténél fogva olyan, hogy amikor előtte állok, akkor óhatatlanul a másik ember nézőpontja tart hatalmában. Hamvas ezt tudva hármass szerepbe bújik, ő az *elbeszélő*, az *ügyvivő* és az *olvasó* is egyszerre. Szándékosan teszi ezt, mert igyekszik kiküszöbölni, hogy igazságtalan legyen. Mint mondja: „Az alaptétel, hogy a pácban mindenki benne van.” (...) „Ha a regénynek külön elbeszélője és ügynöke van, és a kettő között állandó személyi és tárgyi nézeteltérések tömege merül fel, amely vitára és konfliktusokra ad alkalmat, akkor ezt egyenesen a nyilvánosság elé kell vinnem, különben az egész történet bázisa rejtve marad, és nem is érthető. Az elbeszélő az író reliefje és az író az elbeszélőé, mind a kettő az olvasóé és a kritikusé és viszont. Így az egész történet, már készítése alatt belülről elkezd forogni.”¹⁵

Mihail Bahtyin ezt a tükörhelyzetet a következőképpen jellemzi: „Bár a világot érintő határvonalon állok, olyannak látom magam, mint aki tökéletesen a világban tartózkodik, olyannak, ahogyan csakis „mások” számára jelenek meg. Azt látom, ami bennem kizárólag mások számára hordozhat értelmet és értéket.” Bahtyin érzékelteti, hogy a személyiség és a „másik” különbsége mennyire viszonylagos, hogy „mindenki, minden egyes ember „én”, és mindenki, minden egyes ember egyúttal a „másik.””¹⁶

Ez az egybejátszó kiegyenlítődség, ez az inquaieren teremt meg aztán az az etikai szférát, amelyben az igazságosság erénye fontossá válhat, hiszen „éniünk” egyfelől sok tekintetben azonos az összes többi „másikkal”, ugyanakkor nagy mértékben különbözik.

Hamvas ösztönösen érzi mindezt, s a Karneválban szándékosan forgatja a szereplőket. Olyan kavalkádot teremt, amelyben miközben minden szereplőben magára ismer az ember, egyúttal el is távolodik tőlük. Az őrült forgatag monomániás szereplői egyszerre szájalmasak és meghatóak, mulatóságosak és bosszantóak. Folyamatosan tesznek–vesznek, látszólag élénken kommunikálnak, de ezek a dialógusok valójában áldialógusok, a szereplők, fecsegnek, elbeszélnek egymás mellett. A cselekmény közben mégis gördül előre, s miközben az élet nagy kérdéseiről szól Hamvas minden történetben finom humorral érzékelteti számunkra, hogy az életnek tulajdonképpen nincsen célja, de az ösztöneink ennek az ellenkezőjét súgják. A Karneválban a paradoxitása a végső szó, a regény nem akar igazságot szolgáltatni, mégis az egész regényt nagyon igazságosnak érezzük, mert a szórakoztató és nyomasztó szituációk nagyja is emberek, és életszerűek.

¹⁵ Im. 410.

¹⁶ V.ö.: M. Bahtyin: Az öntudat és az önértékelés kérdéseinek megközelítése... In. M. Bahtyin: *A tett filozófiája. A szó a regényben*. Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2007. 368-369.

Hamvas a Karneválban az örök visszatérés nietzschei gondolatát, mint műformát alkalmazza. Teszi ezt egyfelől az örök változás, az örök létesülés, a keletkezés-pusztulás, illetve a kozmikus méretű metamorfózis, másfelől az „igazlelkűség” jegyében. Szereplők és szituációk térnek vissza, a forogtat spirálja vissza-visszavisz az időben, de közben a főszereplő sorsának minden csomója kibontásra kerül. Hamvas a regényben megkülönbözteti a vulgáris időt és a regényidőt. A vulgáris idő irreverzibilis, de a regényidő megfordítható. A regényidő ugyanis sorsidő, belső idő, üdvtörténeti idő. A karneváli regényidő örvényszerű. Nincs fix pont, a paradoxon csak a pillanatban és a humorban oldódik fel. Az idő ilyen felfogása nagyon hasonlít Sterne és Joyce módszeréhez, mert az idő ilyen paradox és abszurd értelmezése a realitás borzalmának ellenszeréhez, a humorhoz vezet. Hamvas az igazságosság jegyében különös módszert alkalmaz, a *zárójelek használatát*. A zárójelekben úgynevezett „hátsó gondolatokat” fogalmaz meg, ahol a ki nem mondott, vagy ki nem mondható gondolatokat írja le. Ezek a hátsó gondolatok nagyon komikusak, s egyben igen hitelesek és drámaiak is.

Hamvas így ír erről: „Azt állítom, hogy zárójelek nélkül az egész obligát giccs. A komédia a zárójelekben van. De kérem, mi a zárójel? A zárójel az, hogy ezek az emberek örjögésük hevében egymásról (mivel egymás valódi lényegéről sejtelmük sincs) mindenféle örültséget össze-vissza gondolnak.”¹⁷ A zárójeleket azonban nem lehet felbontani. Aki ezt megteszi, az szánalmasan komikus lesz. „Az igazi veszély mégis abban van, amit az emberek egymásról feltételeznek.” – vallja Hamvas. Ez ellen nem lehet védekezni.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Karnevál igazi értéke vizsgált témánk, az igazságosság szempontjából éppen abban van, hogy Hamvas, mint egy személyiségetika elkötelezettje ezt a regényt úgy tudta megírni, hogy az igazságosság formális fogalma értelmében igaznak és igazságosnak érezhetjük. Nem a ressentiment hatja át. Nem valamiféle végső megoldás, illetve abszolúttá válás nyer benne megfogalmazást, hanem épp az élet paradox jellege. Így a mondanivaló nem lett kinyilatkoztatásszerű, a regény nem vált hamissá és ízléstelenné. Az egész regény a *humorisztikai alapállás* jegyében íródott, mert a humor Hamvas szerint „az alapállásról való tudás elveszítetlensége.”¹⁸

¹⁷ Hamvas Béla: *Karnevál II*. Szentendre, Medio, 1997. 133.

¹⁸ Hamvas Béla: *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis*. Vigilia, Bp., 1987. 210.